

YAZIYA GEÇİRME (TRANSCRIPTION) VE YAZI ÇEVİRİMİ (TRANSLITTERATION)

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ*

Bütün doğal diller, konuşma dili olarak yapılmışlardır. Dünya üzerinde iki insan varken aralarında kullandıkları bir konuşma dili olduğunu ileri sürerek pek yanılmış olmayız. Günümüzün en gelişmiş toplumlarının bile iletişimlerinde daha çok konuşma dilini kullanmaları, yazı dilinin çok özel ihtiyaçlar için kullanılması, konuşma dilinin yazı diline önceliğinin en açık kanıtıdır. Kaldı ki, bir konuşma dili için bir yazı diline kaynak olmak çok seyrek karşılaşılan bir durumdur. Tarih boyunca, sayısız konuşma dili bir tek çizik bırakmadan başka dillerin içerisinde eriyip gitmiştir.

Yazının bulunuşu, insanların çok sınırlı diyebileceğimiz ömürlerini ve emeklerini bir ölçüde birbirlerininine eklemelerini sağlamıştır. Böylece, insanlar edindikleri bilgi ve becerileri; oluşturdukları kültürleri konusunda hem çağdaşlarına hem de soylarına yeterliliği tartışılır da olsa bir şeyler ulaştırmanın yollarından birini açmayı başarmışlardır.

Yazı, belki, önce, resim yapmakla, yani oldukça somut bir şekilde başlamış, daha sonra günümüzden birkaç bin yıl önce bugünkü soyut yapısına ulaşmıştır.

Gelecekte kendimiz için kullanmak veya başkalarına ulaştırmak istediğimiz bilgilerden ve düşüncelerimizden gerekli gördüklerimizi yazıya geçirir veya geçirtiriz. Her yazı dilinin temelinde bir konuşma dilinin bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Konuşma dili, varlıklardan ve bunların oluş ve kılışlarından soyutlama yoluyla edindiğimiz kavramları ve kavram ilişkilerini karşılamak üzere sesli işaretlere sahiptir. Kolayca anlaşılacağı gibi, kendileri de birer varlık oluşturan bu işaretlerin sayısı, ulaşabildiğimiz kavram ve kavram ilişkisi sayısı ile sınırlıdır. İlkel bir yazı oluşturmak için her kavram ve kavram ilişkisine bir işaret belirlemek yetiştir. Ancak, zamanla, insanın soyutlama yeteneği, birer varlık olarak kavramlaştırdığı bu sesli işaretlerden ayrıca heceleri ve daha sonra da sesleri soyutlayabilmiştir. Böylece, hece ve giderek ses kavramına ulaşan insanoğlu her hece veya her sese birer işaret verebilmenin mümkün olduğunu görünce, hece ve ses yazılarını geliştirmiştir. Özetlersek, üç çeşit yazıya geçirme yolu açılmıştır: 1) **kavram yazısı**, 2) **hece yazısı**, 3) **ses yazısı**. İster kavramın, ister hecenin, ister sesin yazıda gösterilmesinde kullandığımız işaretlerin her birine "**harf**" diyoruz. Şunu belirtelim

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

ki, gözle algıladığımız görüntülü işaretler, kulakla algıladığımız sesli işaretleri bire bir göstermek zorunda değildir. Ses dünyasının şartlarıyla görüntü dünyasının şartları değişik olduğu için değişik iletişim kodları ve olukları (canal) oluşmak zorundadır. Bir heceden daha küçük anlamlı veya görevli ses üretmediğimiz gibi, bir harften daha küçük anlamlı ve görevli bir yazı işareti de üretemeyiz. Örneklendirirsek, Türkçe'de 1. teklik kişiyi işaret etmek için "ben"/"men"/"pin"/ ... vs. diyebiliriz. Bunları yazıda değişik **font, punto, stil, renk, düzen**, vs. kullanarak "ben"/"pen"/"ben"/"ben" ... vs. şekillerinde üç hafle yazabildiğimiz gibi "bn"/"BN"/"bn"/ ... vs. şekillerinde iki harfle de yazsak okuyan için bir güçlük çıkarmaz. Görülüyor ki, konuşma sırasında anlamı taşımak için bir dudak sesi ve bir burun sesi yeterlidir. Ancak, bu iki ünsüz ses bir ünlü ses olmadan hece oluşturamazlar. Yazıyı konuşmaya çevirirken, yani sesli okurken, nasıl **font, punto, stil, renk, düzen, noktalama** vs. dinleyen tarafından algılanamıyorsa, konuşmayı yazıya dökerken, yani yazarken de **jest, mimik, tonlama, vurgu**, vs. yazıya bütün inceliğiyle aktarılamadığı için okuyan tarafından tam algılanamaz. İşe, konuşmanın (çeşitli ses uyumları, işaretli morfemler, vs.) ve yazı yazmanın (gösterimi gereksiz görülen harf ve işaretler, okunusuz morfemler, vs.) kendilerine özel, dilin yapısından, kodlamadan ve oluktan kaynaklanan tutumlulukları (économie) da karışınca bu iki yapı birbirinden uzaklaşır. Dil yetimiz bu uzaklaşmayı bir ölçüde gidermek için araya girmek zorundadır.

Görülüyor ki, bir dilin konuşma kurallarıyla yazım kuralları zaman zaman birbirlerine yaklaştırılmak istense de bunlar sürekli olarak birbirlerinden uzaklaşmak eğilimlerini sürdürmek zorunda kalacaklardır. Bu yüzden bir konuşmayı iki türlü yazıya geçirmemiz mümkün olmaktadır:

1. Fonetik yazıya geçirme (transcription phonétique): Bunun için, bütün dikkat seslendirme/boğumlama (articulation) üzerinde toplanır. Kullanılan alfabe, ve ayırt işaretleri, mümkün olan bütün ses ayrıntılarını göstermeye yetecek kadar zengin tutulur. Anlam en son düzeyde yerini alır. Bu tür yazıya geçirme daha çok yeni incelemeye alınan diller ve ağızlar için kullanılır. Cümlelerin, anlam bloklarının belirlenmesinden çok, duraklara, tonlama ve vurgulamalara dikkat edilir ve özellikle bunlar işaretlenir.

2. Fonolojik yazıya geçirme (transcription phonologique): Bunun için, bütün dikkat anlam üzerinde toplanır. Kullanılan alfabe, ve noktalama işaretleri, gerekli olan bütün anlam ayrıntılarını göstermeye oldukça yeterli olmalıdır. Seslendirmeyle ilgili ayrıntılara girmeye gerek yoktur. Bu tür yazıya geçirme bir dilin olağan yazımı için gereklidir. Standart yazı dilleri bu anlayışla oluşur. Cümlelerin, anlam bloklarının belirlenmesi oldukça önemlidir. Anlamın gerektirdiği duraklar, tonlama ve vurgulama noktalama işaretlerinin kullanımıyla belirtilmeye çalışılır.

Bilinen bir dilin lehçe ve ağızları incelenirken ya da sözlüklerde, dil bilgisiyle ilgili kitap ve yazılarda dil öğelerinin okunuşlarını yani söylenişlerini öğretmek veya göstermek gerektiğinde bu iki yazıya geçirme türü arasında ortak sayılabilecek bir

yolun tutulması, işaret (noktalama ve alfanümerik işaretler) kalabalığını azaltacağı gibi, şekil ve anlam ilişkilerinin belirlenip karşılaştırılmalarını da kolaylaştırır.

Bazan bir alfabeyle yazılmış bir yazıyı başka bir alfabeyle yazmak gerekebilir. Bu işleme **yazı çevirimi** (traslittération) diyoruz. Yazı çevirimini gerektiren durumlar çeşitlidir: Ya, bir metni, okumasını istediğimiz kimsenin/kimselerin alışkın olduğu bir alfabeyle yazarak ona/onlara okuma kolaylığı sağlamak; ya, değişik alfabelerle yazılmış metinleri ortak bir alfabeyle yeniden yazarak onlar arasında çeşitli karşılaştırmaların yapılmasını kolaylaştırmak; ya, bir araştırmaya yazım bütünlüğü kazandırmak gibi amaçlarla yazı çevirimine baş vururuz. Yazı çeviriminin de iki türü vardır:

1. Yorumsuz yazı çevirimi (translittération lettre par lettre): Önce iki alfabe arasında bire bir harf ve noktalama denklikleri oluşturulur. Yazım kurallarında kaynak metnin yazım kurallarına uyulur. Kaynak metinde yazılmayan harfler varsa amaç metinde de bunlar yazılmaz. Kaynak metindeki yırtılma, kopma, aşınma sonucu oluşmuş eksiklikler amaç metinde bırakılan uygun boşluklar ve (...) içerisindeki notlarla belirtilir. Oluşturulan amaç metin öyle olmalıdır ki, çevirim kurallarını bilen bir kimse bu metni eksiksiz ve yanlışsız kaynak metne çevirebilmelidir. Bu tür yazı çevirimi daha çok yazım kurallarının araştırılmasında ve metin kopyalarının yazım bakımından karşılaştırılarak nüsha farklarının bulunmasında kullanılır. Bu yazı çevirimi türü edebiyat çalışmaları için uygun değildir.

2. Yorumlu yazı çevirimi (translittération commentée): Yine iki alfabe arasında bire bir denklikler oluşturulur. Amaca göre yazım kurallarında dil çalışması yapılacaksa kaynak metne, edebiyat çalışması yapılacaksa kullanılmakta olan standart dile uyulur. Söz gelişi büyük/küçük harf ayırımı yapmayan Arap harfleriyle yazılmış kaynak metinlerin Lâtin harflerine yazı çeviriminde, dil çalışmaları için büyük/küçük harf ayırımına gidilmez; edebiyat çalışmaları içinse bu konuda daha esnek davranılabilir. Kaynak metinde yazılmayan harfler varsa, dil çalışmaları için bunlar eserin dil özellikleri göz önünde bulundurularak amaç metinde [...] içinde gösterilir; edebiyat çalışması yapılacaksa kullanılmakta olan standart dile uygun bir şekilde kaynak metinde varmış gibi amaç metinde yazılır. Kaynak metindeki eksiklikler, gerek dil, gerek edebiyat çalışmaları için mümkün olduğunca [.....] içinde tamamlanmaya çalışılır.

ÖRNEKLER

Türk Dilleri İçin Fonolojik Yazıya Geçirmede Kullanılabilecek Bir Alfabe Örneği

(Sıralamada seslerin açıklık dereceleri ve dönüşümleri göz önünde
bulundurulmuştur)

Seslerin Açıklık Derecesi

(Alm. Öffnungsgrad, Frn. aperture, İng. opening)

Bir dilin seslerinin; özellikle çene açısının, dil yüksekliğinin, ses kirişlerinin, damak perdesinin vb. hareketleriyle oluşturulan ses yolundaki gerilme, açılma, daralma ve kapanmaların nitelik ve sürelerine bağlı olarak sınıflandırılması. Aşağıdaki tabloda Türkçe'nin seslerinin açıklık sırasına göre tasnifi yapılmaya çalışılmıştır. En az enerji sarfi yasasına göre, dilin (/ lehçenin veya ağızın) genel fonolojik eğilimlerine bağlı kalmak şartıyla ve bir anlam engeli oluşmadığı sürece, ünlüler ve ünsüzler bir tür aşınmaya uğrayarak birbirlerine yaklaşma ve sonuçta düşme eğilimi gösterirler.

SESLERİN AÇIKLIK (APERTURE) SIRASINA GÖRE TASNİFİ

	5	4	3	2	1	2	3	4	5	
+4	ø _v									
+3		a	á	á					ä	↓
+2				è e é					o ó ö	↓
+1			ı		i	i	i		u ú ü	↓
0	ø _{k/v}									
-1	h		h			y			w	↑
-2					l r	ʎ r				↑
-3			ñ ñ		n ñ			v̄	m	↑
-4			ğ ğ	j		z z̄		v		↑
-5					c					↑
-6		x	x	ş c		s ş		f		↑
-7	ç	ğ	ğ	g		d	d̄		b	↑
-8	ç̄		q	k		t	t̄		p	↑
-9										ø _k
	222	221	212	211		122	121	112	111	
	22		21			12		11		
		2					1			

111. çift dudak, 112. dış-dudak;
 121. dil-dış, 122. dil-dış eti;
 211. dil-ön damak, 212. dil-orta damak;
 221. dil-art damak, 222. gırtlak kapağı-gırtlak

Fonetik gelişmenin doğal yönü sağ taraftaki oklarla gösterilmiştir. İkincil olan yatay gelişme **ortaya** doğrudur.

Yukarıda rakamla gösterilen kısaltmalar: dudakların, dilin ve gırtlığın durumuna göre ses yolundaki boğumlanma bölgelerini işaret etmektedir. Görüldüğü gibi, ses yolu, kabaca sekiz veya dokuz bölgeye ayrılmıştır. STT'nin fonolojisi, 1.2.1., 2.2.1. ve 2.2.2. bölgeleri kullanmaz; diğer bölgelerde gerçekleştirilen seslerden de bir kısmını tanır.

**Köktürk, Uygur, Arap ve Kiril Harfli Metinler için
Yazı Çeviriminde Kullanılabilecek Alfabe Örnekleri**

(Sıralamada harflerin karşılık olduğu seslerin açıklık dereceleri ve birlikte bulunma ilişkileri göz önünde bulundurulmuştur.)

**KÖKTÜRK YAZISI İÇİN
TRANSLİTERASYON ALFABESİ**

:	:	▷	ǰ
ʀ	a , e	↓	ǰ
ʀ	ɪ , i	ʁ	k
>	o , u	Ɛ	g
ʀ	ö , ü	ʁ	k
ʁ	y	ɹ	ç
D	ý	ʁ	ç
ʀ	r	h	t
ʁ	r	ʂ	t
ʁ	l	X	d
ʁ	l	*	d
M	ld , lt	l	s
#	n	ʂ	s
)	n	ʁ	s
ʁ	ñ	#	z
ʂ	nç	*	m
⊙	nd , nt	ʂ	b
ʁ	ny , yn	ʂ	b
ʀ	q ~ k	1	p
ʀ	ǰ		

ÖRNEK KÖKTÜRK METNİ

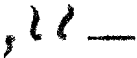

:JĖ YIĖ:ĖTĖk:YĖJ>đ:JXIĖTĖk:ĖkĖTĖk:
XN:ĖkĖk:YĖđđ:YĖđđJ>:JĖXĖ>đ:YĖ
YĖ>:JĖTĖĖ:YĖJ>:YĖĖĖĖĖ:YĖJ>:YĖ
:JĖYĖ:YĖĖĖYĖ:JĖTĖĖ:YĖJ>đ:YĖ
#đ>:YĖĖĖ:YĖJ>đ:YĖYĖ

...

TRANSLİTERASYON ÖRNEĞİ

: t[e]ñri t[e]g : t[e]ñride : ħo|m[ı]ş : türk : bilge :
q[a]ğ[a]ñ : bu ödke : o|[u]rıt[u]m : ş[a]b[ı]m[ı]ñ : tük[e]ti : [e]sid
g[i]l : u|[a]yu : in[i] y[i]gün[ü]m : oğ|[a]ñ[ı]m : bir[i]ki : oğ[u]ş
[u]m : ħuđ[u]ñ[u]m : bir[i]ye : ş[a]đ[a]pıt b[e]gl[e]r : yir[ı]ya :
t[a]rqa[t] : ħ[u]yr[u]ğ : b[e]gl[e]r : oğ[u]z [tañar]

UYGUR YAZISI İÇİN
TRANSLİTERASYON ALFABESİ

	//		n
	uzatmalık		ng
	'e		q ~ k, x ~ h
	'a		ğ, q, x
	a, e, n		k, g
	'ı, 'i		ç
	ı, i, y		t
	'o, 'u		d
	o, u, ö, ü		s, ş
	'ö, 'ü		z, j
	ö, ü		m
	y		b, p
	r		f
	l		v

ARAP YAZISI İÇİN
TRANSLİTERASYON ALFABESİ

	ا	آ	ى	ك	س	g
	ء	د	ڤ	ڤ	ڤ	ç
ع	ع	ع	ج	ح	ج	c
ا	ا	a, e	د	ت	د	t
ا	ا	'a, 'e	ط	ط	ط	t
ا	ا	a, e, h	د	د	د	d
ا	ا	'i, 'i	د	د	د	d
ى	ى	i, i, y	س	س	س	s
ى	ى	'o, 'ö, ...	س	س	س	s
و	و	o, ö, u, ...	س	س	س	s
ى	ى	y	س	س	س	s
و	و	r	و	و	و	j
ل	ل	l	ز	ز	ز	z
لا	لا	la, le	ذ	ذ	ذ	z
ن	ن	n	ذ	ذ	ذ	z
ڤ	ڤ	ng	ط	ط	ط	z
ا	ا	h	م	م	م	m
ح	ح	h	ب	ب	ب	b, p
خ	خ	x ~ h	پ	پ	پ	p
ق	ق	q ~ k	ف	ف	ف	f
غ	غ	ğ	و	و	و	v, w
ك	ك	k, g	ف	ف	ف	w

ÖRNEK KARAHANLI TÜRKÇESİ METNİ

الهي اوكوش حمد ايوز من سنا
سنيك دختك دين اومار من اونغا
شامو ايونقاي سزا بو تيلم
اونارچه آييين ياري بير منكنا
...

TRANSLİTERASYON ÖRNEĞİ

'[i]lahi 'öküş h[a]md ayur m[e]n s[a]rğa
s[e]n[i]rğ r[a]hm[e]t[i]rğ=din 'umar m[e]n 'origa
s[e]na mu ayuğay s[e]za bu tilim
'unarçğ ayayın yarı bir m[a]rğa
...

**KİRİL HARFLERİ İÇİN
TRANSLİTERASYON ALFABESİ**

Kir.	Lat.	kir.	lat.	Kir.	Lat.	kir.	lat.
Б	с	ь	с	Қ	Q	қ	q
А	A	а	a	Г	Ğ	г	ğ
Ә	E	ә	e	Ғ	Ĝ	ғ	ĝ
Ӛ	È	Ӛ	è	К	K	к	k
Е	É	е	é	К	G	к	g
И	İ	и	i	Ј	Ĝ	ј	ğ
Ы	I	ы	i	Ч	Ç	ч	ç
О	O	о	o	Ч	C	ч	c
У	U	у	u	Т	T	т	t
Ө	Ö	ө	ö	Д	D	д	d
Ү	Ü	ү	ü	Ц	Ts	ц	ts
Й	Y	й	y	С	S	с	s
Ј	Ya	ј	ya	Ш	Ş	ш	ş
Я	Yo	я	yo	Ж	J	ж	j
Ё	Yu	ё	yu	З	Z	з	z
Ю	R	ю	r	М	M	м	m
Р	L	р	l	Б	B	б	b
Л	N	л	n	П	P	п	p
Н	Ñ	н	ñ	Ф	F	ф	f
Н	H	н	h	В	V	в	v
Х	X	х	x	Ш	ŞÇ	ш	şç
				Ъ	˘	ь	˘

ÖRNEK TÜRKMENİSTAN TÜRKÇESİ METNİ

ДОҒАНЛЫК НЕШИРЯТЛАРДА

МАГТЫМГУЛЫ ГЫРГЫЗ ДИЛИНДЕ

Тәзеликде Фрунзе шәхеринде бейик түркмен шахыры хем-де акылдары Магтымгулы-Пырагының сайланан әсерлериниң йыгындысы гыргыз дилинде чапдан чыкды. Бу «Гыргызыстан» неширятының түркмен әдебиятының классыгының 250 йыллак юбилейине багышлап йөрите чықаран китабының икинжи неширидир.

Китабың гиришини белли гыргыз шахыры хем-де тержимечиси Сооронбай Жусуев языцдыр. Онда Магтымгулының хем-де шахырың дөредижилигине дүйли тәсир әден какасы — өз дөврүниң белли шахыры Дөвлетмәмет Азадының өмри ве дөредижилиги барада хем гүррүң бериләәр. Макалада Магтымгулының көп сыяхат әденлиги, онуң Эйранда, Овганыстанда, Өзбегистанда боланлығы, Орта Азия халкларының дурмушыны оңат биләнлиги айратын ныталаяр.

TRANSLİTERASYON ÖRNEĞİ

DOĞANLIK NÉŞİRYATLARDA

MAGTINGULI GIRGIZ DİLİNDE

Tezélikdé Frunzé şexérindé béyik türkmen şaxırı hém-dé akıldarı Magtımğulı-Pıragınıñ saylanan әserlériniñ yıgındısı gırgız dilindé çapdan çıkdı. Bu «Gırgızıstan» neşiryatınıñ türkmen edébiyatınıñ klassıgınıñ 250 yıllık yubiléyiné bağışlap yörité çıkaran kitabınıñ ikinci neşiridir.

Kitabıñ girişini bélli gırgız şaxırı xém-dé térciméçisi Sooronbay Cusuyév yazıpdır. Onda Magtımğulınıñ xém-dé şaxırıñ dörédiciligine düypli tesir eden kakası – öz dövrünüñ bélli şaxırı Dövlétmémét Azadınıñ ömri vé dörédiciliği barada xém gürrüñ bérilyer. Makalada Magtımğulınıñ köp sıyahat edenliği, onuñ Eyrandá, Ovganıstanda, Özbégistanda bolanlığı, Orta Aziya xalklarınıñ durmuşını oñat bilénliği ayratın nıgtalyar.

Kaynaklar:

ARAT, Reşid Rahmeti, Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık, İstanbul, 1951.

CAFEROĞLU, A., Türk Lisanı Tarihi Dersleri Tatbikat Numuneleri: 1 Uygurcaya ait Metinler, İstanbul, 1932.

ÇAĞATAY, Dr. Saadet Ş., Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yazı Dili, Ankara, 1963.

ERGİN, Prof. Dr. Muharrem, Orhun Âbideleri, İstanbul, 1973.

ERİMER, Kayahan, Eski Türkçe Göktürk ve Uygur Yazı Dili, Ankara, 1969.

GABA_N, A. von, *Eski Türkçe*, çev. Mehmet AKAL_N, Târîhî Türk Şiveleri, Ankara. 1979, s.31-72.

GABA_N, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden, 1974.

GEMALMAZ, E., *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum, 1986.

GEMALMAZ, E., *Eski Türkçe (Köktürk-Uygur-Karahanlı Türkçeleri) Metinleri Antolojisi*, Erzurum, 1986.

GEMALMAZ, E., *Türkmençe Metinler*, Erzurum, 1987.